

Γιάννη Πλεμμένου - Βρυέννιος Βήμα, 4-4-1999

Με αρκετή ικανοποίηση υποδέχθηκε η ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα την πρόσφατη μελέτη των αμερικανών καθηγητών κλασικών σπουδών V. D. Hanson και J. Heath «Who Killed Homer» (Νέα Υόρκη 1998), όπου καταγγέλλεται έντονα η προσπάθεια υποβάθμισης των ελληνικών σπουδών στις ΗΠΑ. Παρόμοια ανησυχία εξέφρασαν πρόσφατα και οι J. de Romilly - J. P. Vernant (βλ. «Το Βήμα» 28.2.99, Β15).

Εν τούτοις δεν είναι η πρώτη φορά στην ιστορία του δυτικού πολιτισμού, όπου η Δύση ευαισθητοποιείται ως προς τη διάσωση του ελληνικού πνεύματος. Η πρώτη γενναία απόπειρα προς αυτή την κατεύθυνση θεωρείται ότι έλαβε χώρα κατά την Αναγέννηση. Ήταν η εποχή όπου οι Δυτικοί αντιλήφθηκαν ότι ο Αριστοτέλης διδασκόταν σε όλες τις σχολές από μια φτωχή λατινική μετάφραση μιας μεσαιωνικής αραβικής μετάφρασης!

Το κίνημα που επιδόθηκε στη μελέτη, μετάφραση και ερμηνεία των κλασικών συγγραφέων κατά την περίοδο της Αναγέννησης είναι γνωστό ως Ουμανισμός (Humanism). Ξεκίνησε τον 14ο αιώνα από την Ιταλία με τους μεγάλους ποιητές Δάντη, Πετράρχη και Βοκκάκιο, και μετά εξαπλώθηκε στις άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες.

Η πιστότητα των μεταφράσεων

Πόσο όμως συνειδητές ήταν η θήρα και η καλλιέργεια του αρχαίου πνεύματος από τους ουμανιστές; Πόσο καλά κατείχαν και χρησιμοποιούσαν την ελληνική και πόσο δόκιμες ήταν οι μεταφράσεις τους; Πόσο (και αν) είχαν καταπιαστεί με την κριτική των πηγών τους; Αυτά είναι μερικά από τα βασικά ερωτήματα που απασχολούν σήμερα την έρευνα, καθώς κάποιες ενδείξεις από εκείνη την περίοδο που ήρθαν πρόσφατα στο φως έχουν αναγκάσει τους μελετητές της να αναθεωρήσουν αρκετές παλαιότερες θέσεις τους.

Τι θα λέγατε για παράδειγμα αν ανακαλύπτατε ότι ιταλός ουμανιστής μεταφράζει προς έκδοση μια μεγάλη πραγματεία έλληνα συγγραφέα που τον θεωρεί κλασικό αγνοώντας ότι αυτός είναι σχεδόν σύγχρονός του!

Ο λόγος για το εγκυκλοπαιδικό έργο του Ιταλού Giorgio Valla, «De expetendis et fugiendis rebus» και ειδικότερα για τους πέντε από τους 49 τόμους του, αφιερωμένους στη μουσική επιστήμη της αρχαίας Ελλάδας. Ο Valla έζησε κατά τη διάρκεια του 15ου αιώνα (οι ακριβείς ημερομηνίες γέννησης και θανάτου του μας είναι άγνωστες). Σπούδασε ελληνικά στο Μιλάνο αρχικά με τον βυζαντινό λόγιο Κωνσταντίνο Λάσκαρη (μεταξύ 1462-65) και έπειτα με τους επίσης βυζαντινούς Ματθαίο Καμαριώτη και Ανδρόνικο Κάλλιστο (γύρω στα 1475). Από το 1466 δίδαξε ελληνική και λατινική Ρητορική στην Παβία και στη Γένοβα (1476-81). Δίδαξε έπειτα στο Μιλάνο (1481-82) και πάλι στην Παβία (1483-84) και τέλος κατέλαβε την έδρα της Λατινικής Γλώσσας στη Βενετία (1485), όπου και παρέμεινε ως τον θάνατό του.

Ο Valla μετέφρασε και δημοσίευσε πολλούς αρχαίους συγγραφείς όπως Αριστοτέλη, Ευκλείδη, κ.ά. Το έργο του De expetendis περιέχει μεταφράσεις στα λατινικά από ελληνικά συγγράμματα στη φιλοσοφία, στα μαθηματικά, στις φυσικές επιστήμες, στην ιατρική και στη μουσική, τομείς όπου είχε ασχοληθεί το διάστημα της παραμονής του στην Παβία. Το 1491 ο Valla ολοκλήρωσε τους πέντε τόμους για τη μουσική των αρχαίων Ελλήνων και το 1495 τους 19 τόμους για τα μαθηματικά. Ήταν έτοιμος να τους εκδώσει όταν συνελήφθη και φυλακίστηκε με την κατηγορία της κατασκοπείας κατά της Δημοκρατίας της Βενετίας. Η έκδοση ολόκληρου του έργου του πραγματοποιήθηκε μετά θάνατον (1501) από τον θετό γιο του Giambietto Gademusto Valla.

Στα πέντε βιβλία του περί μουσικής, ο Valla μεταφράζει αποκλειστικά από τους λεγόμενους «αρμονικούς» συγγραφείς, αυτούς δηλαδή που ασχολούνται με τη μελωδία και την οργάνωσή της (αρμονία), και όχι με τον ρυθμό ή το μέτρο. Το πρώτο βιβλίο του αναφέρεται στις απαρχές της μουσικής από μυθολογικές και ιστορικές πηγές. Το δεύτερο βιβλίο εξετάζει τον διττό ρόλο της μουσικής, δηλαδή ως τέχνης και ως επιστήμης. Το τρίτο βιβλίο εμπεριέχει τη θεωρία των μαθηματικών λόγων που γεννούν τις μουσικές συμφωνίες. Το τέταρτο βιβλίο ασχολείται με τον ακριβή προσδιορισμό των φθόγγων της μουσικής κλίμακας. Το πέμπτο και τελευταίο βιβλίο με τους μουσικούς «τόνους» (ήχους) των αρχαίων Ελλήνων.

Με έκπληξη όμως διαπιστώνει κανείς ότι η βασική πηγή του ιταλού ουμανιστή δεν είναι κάποιος αρχαίος συγγραφέας, αλλά ο Μανουήλ Βρυέννιος, βυζαντινός θεωρητικός του 14ου αιώνα: τρία από τα πέντε βιβλία του Valla (τρίτο, τέταρτο και πέμπτο) αποτελούνται αποκλειστικά από μεταφράσεις του έργου του Βρυέννιου «Αρμονικά», το δεύτερο βιβλίο περιέχει κατά το ήμισυ Βρυέννιο, ενώ μόνο το δεύτερο ήμισυ καθώς και το πρώτο βιβλίο μεταφράζουν αρχαίους συγγραφείς, κυρίως Κλαύδιο Πτολεμαίο (2ος μ.Χ. αι.) και Αριστείδη Κουνιτιλιανό (3ος-4ος μ.Χ. αι.).

Ποιος ήταν ο Βρυέννιος

Αλλά ποιος ήταν ο Μανουήλ Βρυέννιος και πώς διασταυρώθηκε με τον Valla; Όσο απροσδιόριστες είναι οι βιογραφικές λεπτομέρειες για τον τελευταίο τόσο (ή και περισσότερο) είναι αυτές για τον πρώτο. Αν και το όνομα Βρυέννιος ανήκει σε μεγάλη βυζαντινή οικογένεια πολιτικών, στρατιωτικών και λογίων (π.χ. Ιωσήφ Βρυέννιος), ο Μανουήλ δεν φαίνεται να έχει συγγένεια (ή τουλάχιστον επαφή) με αυτή. Εζησε στην Κωνσταντινούπολη μια αποτραβηγμένη ζωή, διδάσκοντας αστρονομία και μαθηματικά στον Θεόδωρο Μετοχίτη, μέγα λογοθέτη του αυτοκράτορα Ανδρόνικου Παλαιολόγου. Ο Μετοχίτης (1260-1332) μας τον παρουσιάζει ως εκκεντρικό αλλά πολύ σοφό άνθρωπο με προτίμηση στο έργο του Πτολεμαίου.

Ο μονήρης βίος του δικαιολογεί το ότι δεν μνημονεύεται από σύγχρονους του βυζαντινούς συγγραφείς, ιδίως αυτούς που ασχολήθηκαν με τη μουσική, όπως ο Γεώργιος Παχυμέρης (1242-1308). Το ίδιο γεγονός εξηγεί επίσης γιατί ο Valla αγνοούσε ότι ο Βρυέννιος έζησε μόλις έναν αιώνα πριν από αυτόν. Αυτό που δεν εξηγεί είναι πώς ο Valla έπεσε τόσο έξω, τη στιγμή που κατείχε τις αρχαίες πηγές του Βρυέννιου, η γλώσσα του οποίου ήταν εξάλλου νεότερη. Ήταν τόσο βέβαιος ο Valla για την αρχαιότητα του Βρυέννιου, ώστε συγγραφείς που δεν ανέφερε ο βυζαντινός θεωρητικός (παρ' όλο που αντλούσε από αυτούς) τους εξελάμβανε αυτόματα ως μεταγενεστέρους του!

Η βαθιά γνώση του της αστρονομίας και των μαθηματικών φαίνεται ότι οδήγησε τον Βρυέννιο στη συγγραφή των «Αρμονικών» του που βασίζονται περισσότερο στο ομώνυμο έργο του Πτολεμαίου Αρμονικά αλλά και στα Μουσικά του (ο Πτολεμαίος έγραψε επίσης περί αστρονομίας, μαθηματικών και γεωγραφίας). Εκτός από τον Πτολεμαίο άλλοι συγγραφείς που παρελαύνουν από τις σελίδες του Βρυέννιου είναι ο Αριστόξενος (3ος π.Χ. αι.), ο Κλεονείδης (2ος μ.Χ. αι.) κ.ά. Τα «Αρμονικά» του Βρυέννιου είναι ένα αρκετά μεγάλο έργο που αποτελείται από τρία βιβλία, τα πρώτα δύο από τα οποία αναπτύσσουν την αρχαία θεωρία των μουσικών διαστημάτων και το τρίτο προσπαθεί να συνδέσει αυτή τη θεωρία με τους βυζαντινούς ήχους.

Η αναγνώριση της αξίας του συγγράμματος του Βρυέννιου ήρθε μετά θάνατον: ως το 1600 το χειρόγραφο αντιγράφηκε τουλάχιστον 46 φορές (οκτώ στον 14ο και οκτώ στον 15ο αιώνα). Σώζονται επίσης δύο λατινικές μεταφράσεις χρονολογημένες από το 1497 (Βερόνα) και πριν από το 1555 (Φλωρεντία) αντίστοιχα. Είναι άγνωστο αν οι ιταλοί μεταφραστές είχαν ανακαλύψει τη βυζαντινή «ταυτότητα» του Βρυέννιου, αλλά και αν συνέβαινε αυτό, ο Valla ήταν αδύνατον να τη γνώριζε, μια και ήταν φυλακισμένος στη Βενετία από το 1495.

Πού ελέγχεται ο Giorgio Valla

Παρ' όλο που ο Valla έχει το ελαφρυντικό ότι δεν γνώριζε τίποτε για την ταυτότητα του Βρυέννιου, εν τούτοις ελέγχεται στο περί μουσικής έργο του κατά το ότι: α) επιδεικνύει παντελή άγνοια ως προς την ορολογία της βυζαντινής μουσικής που αναπτύσσεται στο τρίτο βιβλίο του Βρυέννιου, με αποτέλεσμα η μετάφρασή του να δημιουργεί αδιέξοδα, β) απουσιάζει κάθε προσπάθεια κριτικής των πηγών του, σε βαθμό που να μεταφράζει όλα τα παροράματα του Βρυέννιου, αν και ήταν κάτοχος των συγγραμμάτων που ανέφερε ο βυζαντινός συγγραφέας και γ) φανερώνει γλωσσική ανεπάρκεια ως δάσκαλος της ελληνικής γλώσσας διότι, εκτός από την πλημμελή μετάφραση θεμελιωδών μουσικών όρων, δεν μπορεί να προσδιορίσει τη νεότερη γλώσσα του Βρυέννιου.

1. Ως προς το πρώτο, η πιο κραυγαλέα περίπτωση απαντάται στη μετάφρασή του από το τρίτο βιβλίο του Βρυέννιου (κεφάλαιο 4), όπου ο βυζαντινός θεωρητικός εισάγει την έννοια των οκτώ «ήχων» της βυζαντινής μουσικής, τους οποίους αντιπαραβάλλει προς οκτώ αντίστοιχους «τόνους» της αρχαίας ελληνικής μουσικής. Ο Βρυέννιος δεν υπαινίσσεται βέβαια πλήρη ταύτιση των δύο συστημάτων αλλά χρησιμοποιεί την αντιπαραβολή ως παιδαγωγικό μέσο, αφού απευθύνεται στον βυζαντινό αναγνώστη της εποχής του.

Εδώ ο Valla βρίσκεται σε τεράστιο δίλημμα ως προς το πώς να μεταφράσει τη λέξη «ήχος». Ετσι, τη μια επιστρατεύει τη λέξη *strepitus* που σημαίνει «ψόφος, κρότος», την άλλη τη συνώνυμη λέξη *sonitus* που σημαίνει «κτύπος, θόρυβος» (για τον «τόνο» χρησιμοποιεί τη λέξη *tonus*). Αν και η λέξη *strepitus* χρησιμοποιείται από τον Οράτιο στις «Επιστολές» του με την έννοια του αφηρημένου μουσικού ήχου, τούτο διόλου δεν μπορεί να αποδώσει τον βυζαντινό ήχο. Τη λέξη *sonitus* ο Valla τη χρησιμοποιεί για να απαριθμήσει τους οκτώ ήχους (τέσσερις κύριους και τέσσερις πλάγιους), π.χ. *sonitus primus* για τον πρώτο ήχο, *sonitus primus plagius* για τον πλάγιο του πρώτου ήχο.

Το σημείο συγχύσεως για τον Valla φαίνεται ότι αποτελεί η φράση του Βρυέννιου «έδοξε δε και τοις νεωτέροις των μελοποιών κατά τους παλαιούς ονομάζειν» (κεφάλαιο 4), όπου με τη λέξη «νεωτέροις» ο βυζαντινός συγγραφέας υπονοεί προφανώς τους συγχρόνους του ή γενικά τους βυζαντινούς μελοποιούς, ενώ ο ιταλός ουμανιστής (βασιζόμενος στην εντύπωση ότι ο Βρυέννιος ανήκει στην αρχαιότητα) αντιλαμβάνεται τους μελοποιούς της ύστερης αρχαιότητας (εποχής Πτολεμαίου).

2. Οσον αφορά την κριτική των πηγών του, ο Valla εμφανίζεται πάλι διάτρητος. Αφενός χρησιμοποιεί τον Πτολεμαίο (τα συγγράμματα του οποίου κατείχε) μόνο για τις αναφορές του στη σχέση της μουσικής με το Σύμπαν, λόγω της κύριας ιδιότητας του αρχαίου σοφού ως αστρονόμου, παρά το γεγονός ότι ο Βρυέννιος αντλεί κατά κόρον από αυτόν. Πάλι καλά δηλαδή που ο βυζαντινός συγγραφέας μνημονεύει συνεχώς τον Πτολεμαίο, διότι διαφορετικά θα μας προέκυπτε και αυτός μεταγενέστερος του Βρυέννιου!

Και όμως κάτι τέτοιο συμβαίνει με τον Κουιντιλιανό, μια άλλη κύρια πηγή του Βρυέννιου που δεν αναφέρεται από τον βυζαντινό θεωρητικό. Η έλλειψη μνείας του αρχαίου συγγραφέα από τον Βυζαντινό οδηγεί τον Valla στο συμπέρασμα ότι αυτός πρέπει να είναι μεταγενέστερος του Βρυέννιου και κατά συνέπεια απαξίζει να συγκρίνει τα δύο ελληνικά συγγράμματα. Αν το είχε κάνει, θα αντιλαμβανόταν ότι ο Βρυέννιος αντιγράφει τον Κουιντιλιανό κατά γράμμα και ενίοτε λάθος.

Για παράδειγμα, στο τρίτο βιβλίο του, όπου ο ιταλός ουμανιστής μεταφράζει κατά λέξη τον Βρυέννιο, η συμβουλή του βυζαντινού συγγραφέα για το πώς να διακρίνει κανείς τον τόνο μιας μελωδίας έχει νόημα μόνο αν η λέξη «υποδώριος» (*hypodorius*) αντικατασταθεί από τη λέξη «δώριος» (*dorius*).

3. Ένα άλλο τρωτό σημείο του Valla φαίνεται να είναι η γνώση του της ελληνικής γλώσσας, αρχαίας και βυζαντινής. Αλλως, δεν μπορεί να δικαιολογηθεί η αδυναμία του να ξεχωρίσει μεταξύ της ελληνιστικής κοινής του 3ου μ.Χ. αιώνα (Κουιντιλιανός) και της βυζαντινής του 14ου αιώνα (Βρυένιος). Και να σκεφθεί κανείς ότι ο ουμανιστής μετέφρασε Αριστοτέλη (Ηθικά Νικομάχεια), Ευκλείδη (Κατατομή του Κανόνας), κ.ά.